

УДК 371.5(091)

Жанна Стельмашук

ПРОБЛЕМА ШКІЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Я. А. КОМЕНСЬКОГО

Сучасне суспільство потребує особистість високоосвічену, морально зрілу, з активною громадянською позицією, здатну до саморозвитку, самовиховання і самореалізації, яка у своїй діяльності керується загальнолюдськими та національними цінностями; спроможну самостійно приймати відповідальні рішення, прогнозуючи їх наслідки; відповідальну та здатну до співробітництва.

Затребуваність усвідомленої громадянської позиції, готовності до життя, праці, самостійної відповідальності за власне життя і долю країни обумовлює необхідність виховання дисциплінованої особистості, яка здатна керувати власною поведінкою, дотримуватись правил і нормативних вимог зі сторони суспільства.

Проблема виховання дисциплінованої особистості не вирішена й, навпаки, загострюється на даному етапі розвитку суспільства.

Вважаємо, що для розуміння сутності дисципліни та її ролі в організації навчально-виховного процесу необхідно звернутися до педагогічної спадщини минулого. На нашу думку, особливо цінним стало надбання видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського у 1943–1954 рр., коли проблема дисципліни учнів була актуалізована в складних умовах війни та відродження після війни, впливу голоду 1946–1947 рр., репресій та дитячої безпритульності.

Погляди педагога на проблему виховання дисциплінованої особистості, за умови їх творчого використання, стають важливим чинником успішного вирішення питань шкільної дисципліни. Свої ідеї Я. А. Коменський будував виключно на власному педагогічному досвіді, підкріплюючи їх афоризмами, прикладами знаних діячів епохи Античності. Слід підкреслити відповідність кожної праці педагога потребам не тільки тогочасного суспільства, а й їх актуальність нині.

Спроби здійснити аналіз поглядів Я. А. Коменського з окремих аспектів проблеми формування дисциплінованої особистості за останні кілька років знаходимо у працях вітчизняних дослідників О. Гончарової [2], І. Зайченко [3], І. Гоголевої [10]. Однак цілісного аналізу проблеми наразі немає. Тому метою статті є цілісний аналіз педагогічної спадщини Я. А. Коменського з проблеми формування шкільної дисципліни.

Видатний чеський педагог Я. А. Коменський був першим, хто у Нові часи виокремив та дав ґрунтовну характеристику проблемі шкільної дисципліни як необхідної передумови організації навчального процесу. Розгляд питань шкільної дисципліни він робив у тісному взаємозв'язку з

навчальним процесом, виходячи з мети та потреб епохи майже у кожній своїй праці. У «Великій дидактиці» знаходимо цілий розділ, який так і називається «Про шкільну дисципліну» [4, с. 440–449]. Слушні зауваження стосовно дисциплінованості учнів знаходимо у роботах: «Закони добре організованої школи» [5], «Пансофічна школа» [7], «Материнська школа» [6], «Правила поведінки, зібрані для юнацтва в 1653-му році» [8].

Визначаючи роль дисципліни у школі, видатний педагог влучно проілюстрував її народною чеською поговоркою: «Школа без дисципліни є млин без води», роз'яснюючи, що «...млин відразу зупиниться, якщо відвести від нього воду, так за необхідності все розвалиться в школі, якщо відняти у неї дисципліну; якщо поля не полоти, вони одразу заростуть бур'янами; якщо дерева не обрізувати, то вони дичавіють і дають безплідні пагони» [4, с. 440]. Дисципліну педагог називав тим методом, завдяки якому учні стають справжніми учнями.

Ціль виховання, за Я. А. Коменським, триєдина: «віра в благочестя», «хороша моральність», «знання мов і наук». У кого в домі діти вправляються у цих вправах, у того – рай, де сіються, зростають, зеленіють і цвітуть небесні «рослини»; «у того – храм святого духа» [6, с. 207]. Порівнює школу з «розплідником» для церкви і держави» [4, с. 259].

Я. А. Коменський, даючи настанови батькам у своїй «Материнській школі» [6], влучно зазначив: «Хто буде рости без дисципліни, той постаріє без добродетей». «...Різки і покарання приносять мудрість, а свавільна дитина соромом покриє свою матір (Притчі, 29, ст. 15.) ...Ти посіяв у їх серцях свавілля, і хочеш зібрати плоди дисципліни? Це було б схоже на диво: дике дерево не може приносити плоди прищепленого. Доки деревце ніжне, треба прикласти зусиль ... аби не виростало потворним» [6, с. 231]. Саму ж дисципліну педагог нерозривно пов'язує з добродетістю.

Подібними до Я. Коменського ідеями світу відомий й інший великий педагог, представник класичної теорії Д. Локк: «відмовляючись від своїх бажань та керуючись лише розумом, людина набуває добродеті, а оскільки володіти собою та відмовитись від власних бажань може тільки дисциплінована людина, то добродеті та дисципліна – це два нерозривно пов'язані поняття» [9, с. 432].

У питаннях організації дисципліни у школі Я. Коменський проводив аналогію з військом. Учитель – головнокомандуючий, «який чинить із своїм військом те, що забезпечує його хорошими полководцями і командирами, навчає їх ... шляхом вправ виховувати хороших солдат, і, на кінець, забезпечує у війську відповідний порядок».

Мудрим є зауваження педагога: в організації навчально-виховного процесу необхідна наполегливість: «крапля руйнує камінь не силою, а частим падінням; так і людина стає вченою не через насилля, а завдяки частому читанню. Які мініатюрно дрібні зернятка, які носить мурашка, і, проте, в яку купу вони виростають за літо? Крихітними краплинками

квіткового соку наповнюють бджілки свої соти, і скільки комірок наповнюють вони за один-два місяці!» [7, с. 90]. Саме вчитель має так організувати цей процес, щоб учні «...вчилися не для школи, а для життя... яким з часом можна довірити всяку життєву справу» [7, с. 46]. Вчитель не повинен гордовито крокувати в класі, «як бездушна колона», не жбурляти завдання учням, «як кидають собакам кістки», не повинен і «казитися», коли учні погано виконують завдання. «Що це, як не спосіб примушення природної схильності й насильницького виклику відрази до занять? Хто ти – ідол? У тебе є язик – і ти не говориш? У тебе є вуха – й ти не чуєш? У тебе є очі – й ти не бачиш?... Не зможеш ти стати богом для своїх учнів, доки не перестанеш бути ідолом, не зможеш виконувати вчительської справи, доки не навчишся чинити, як батько» [6, с. 206–207].

Вчитель – «як підприємливий архітектор, що всюди валить ліс знань, ...звозить його в одне місце, ... пригладивши і підігнавши, забудовує всі куточки людської істоти». У роздумах про методи навчання, він говорить: «щоб напій науки ковтався без криків, без биття, без насилля, без відрази словом, привітно і приємно».

Я. А. Коменський у праці «Закони добре організованої школи» [5] радив учителям бути для учнів зразком у їжі та одязі, бути «зразком простоти», у діяльності – «зразком працелюбства й бадьорості, у поведінці – «скромності й вихованості», у мові – зразком «мистецтва володіння словом та мовчанням», у приватному й громадському житті – «зразком розсудливості».

Роздумуючи над роллю вчителя, писав: «Учитель має бути, як сонце всього світу, стояти високо, звідки б він міг одночасно на всіх поширювати промені учіння» [7, с. 58].

Засобом розвитку здібностей він називає точний порядок, «тільки порядок є душею речей. Через нього виникає, живе і досягає своєї досконалості все, що народжується, живе і розвивається. Де він стійкий, там все стійко...» [7, с. 52].

Пізніше порядок як ознаку дисципліни в школі вважатиме І. Гербарт, називаючи, подібно Я. Коменському, засобами дисциплінування погрозу, нагляд, авторитет і любов [1, с. 165].

Я. А. Коменський підкреслює, що завдяки порядку школа схожа на «духовну майстерню». Серед складових шкільного порядку: «речі, які підлягають викладанню і вивченню», «особи, які покликані вчити і вчитися», «інструменти навчання», «місця, призначені для навчання», «визначений для навчання час», «самі роботи», «перерви і вакації». Насамперед, порядок починається з місця, закріпленого за кожним учнем. Класи рекомендується ділити на десятки (декуріони), а «десятковий» – в ролі «інспектора», «керівника» чи «педагога» з числа здібних чи старших учнів, який відповідає за дисципліну у класі.

Свідома дисципліна у тому, що учні дотримуються порядку, виконують кожну доручену справу, гідно поводять себе за будь-яких умов.

А найвищим проявом свідомої дисципліни є прагнення школярів дбати не тільки про свою поведінку, але й вимагати від своїх товаришів не припускатися дисциплінарних порушень, пропонувати змагатися за зразкову поведінку.

Серед законних засобів педагог виокремив: «постійний приклад добродетей», «вчасні та розумні настанови і вправи», «помірна дисципліна», підкреслюючи, що «розумною похвалою і осудом досягається багато...». При цьому схилився до думки, що інколи можна «покарати руками», щоб дитина опам'яталася і слідувала за своєю поведінкою.

Карати треба тих, хто порушує дисципліну, і для того, аби у майбутньому це не повторювалося. При цьому учень має розуміти покарання як благо, і сприймати їх, як «тільки прописані лікарем гіркі ліки» [4, с. 442]. Знаходимо з цього приводу і настанову учителям, де слушно зауважено, що підтримувати дисципліну слід без злості, ненависті, з добротою. Я. А. Коменський вказував, що мудрість учителя полягає в тому, щоб підтримка дисципліни в усіх ситуаціях, обставинах і варіантах була переконливою: при потребі – суворою, позбавленою як жартів, так і злості, збуджуючи страх і повагу, а не сміх чи ненависть. Він писав, що ...при керівництві юнацтвом повинна переважати «лагідність без легковажності», при стягненнях – «осудження без дошкульності», при покараннях – «суворість без жорстокості». Педагог повинен володіти мистецтвом виявляти суворість. При цьому карати за поведінку слід суворіше, ніж за наукові заняття. Вважав, що якщо заняття є цікавим, правильно організованим, то воно притягує до себе розум і дисципліну, якщо ні – це вже провина вчителя, а не учнів. «Якщо ми не володіємо мистецтвом приваблювати розум, то дарма в такому випадку застосовувати силу. Ляпаси, побиття не мають ніякого значення для збудження в учнів любові до науки... хворобливий стан духу... потрібно викорінювати духовною їжею і ... пом'якшувати засобами, а не загострювати суворими ліками» [4, с. 442]. Для розуміння висловленої думки він звертався до прикладу сонця: «Ранньою весною воно не одразу поширюється на молоді і ніжні рослини і не за один раз сушить і палить їх своїм теплом, поступово, непомітно зігріваючи їх, примушуючи рости і міцнити, і, на кінець, виливає всю свою силу на рослини, які вже виростили і готові дати зрілі насіння і плоди...» [4, с. 443].

Я. А. Коменський був налаштований проти будь-якої форми насильства у засвоєнні навчального матеріалу, зауважуючи: «Не турбуються про дітей ті, хто насильно змушують навчатись, оскільки розум, як і шлунок, він із жадобою перетворює у сік і кров». Окремі його думки перекликаються з ідеями педагогів епохи Відродження. Зокрема, педагог солідарний з ними у тому, що дисципліна у школі залежить від майстерності вчителя в організації навчального процесу.

«Догана»; «догана перед зборами»; «заякування суворою доганою»;

«заклики до порядку»; «зауваження до повного виправлення»; «вивчення напам'ять латинських слів, речень, оповідань, історій»; «заячування різкою»; «побиття різкою» – такими бачив Я. А. Коменський засоби дисциплінування учнів. Він зауважував, що жодна провина не повинна залишитися безкарною. Не виключав він і поступовості покарань в окремих випадках порушення шкільної дисципліни, наприклад: осуд наодинці; догана перед зборами; призначення покарання ректором відповідно до провини на шкільному сенаті тощо, тобто від найпростішого до «найжорстокішого – виключення зі школи» [5, с. 258].

Розглядаючи проблему шкільної дисципліни, педагог виокремив низку умов, дотримання яких сприятиме розв'язанню завдань дисциплінування учнів: усталений порядок у школі та систематичне її відвідування кожним учнем, який приходить у клас без запізнь; раціональний розподіл часу; врахування вікових та психологічних особливостей учнів і добір відповідно «мети матеріалу та форми дисципліни»; застосування у навчальному процесі завдань пізнавального характеру, діалогічних методів навчання; уникнення «побоїв, ляпасів, криків, знущань».

У «Правилах поведінки, зібраних для юнацтва у 1653-му році» [8] запропонував цілу систему моральної поведінки учня («вести себе так, щоб подобатись Богу й добрим людям»). Зокрема, весь розділ VIII «Поведінка в школі» – настанови учням, які не втратили своєї актуальності й сьогодні, зміст яких коротко зводиться до наступних: «поспішай в школу, як на гру», «не пропускай занять», «соромно позичати в іншого учня книги, папір, чорнило», «займай своє місце...», «не заважай іншим розмовами і шумом», прикладай зусилля до того, щоб знати те, що знає вчитель і те, що викладене у твоїх книгах». Я. А. Коменський закликав учнів бути організованими і відповідальними («хто втрачає час, той втрачає життя»).

Найкращий приклад дисципліни – небесне сонце, що дає рослинам світло і тепло, часто дощ і вітер, рідко – блискавку і грім, хоча і це на їх користь. Подібно сонцю, ми повинні тримати дітей у певних рамках, слугуючи прикладом для них. Настави, повідомлення, догани – теж дієві у вихованні.

Я. А. Коменський наголошував на необхідності вчителю бути обізнаним із ріннями покарань відповідно до провини. Адже на його думку, проступки, викликані недбалістю, а не впертістю, з одного боку, не потребують суворого покарання, проте, з іншого, не слід їх провокувати у майбутньому поблажливим ставленням. Педагог зробив перелік найчастіше вживаних відступів від узвичаєної шкільної поведінки, розробив настанови для їх подолання, а саме: неухважність на уроці; заняття сторонніми справами; базікання й відволікання уваги інших; сварки, бійки, «схильність до лайки та лихослів'я»; примхи; зверхне чи зневажливе ставлення до іншого; крадіжки; брехня як вада рабського характеру, що викликає «розбрат і незлагоду між серцем та вустами»;

недозволена дружба з непорядними людьми, богохульство та інші.

Таким чином, здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що Я. А. Коменський розробив власну стратегію забезпечення шкільної дисципліни в навчальному процесі, яка не втратила своєї актуальності і нині. Ще в 17 столітті педагог виокремив слушні поради майбутнім поколінням, мудро підкреслюючи, що рівень дисципліни в школі напряму залежить від майстерності вчителя побудувати навчальний процес. Перспективою для подальших наукових розвідок вважаємо творче застосування ідей видатного педагога у розробці методичних рекомендацій для виховання самодисциплінованої особистості та забезпечення шкільної дисципліни в сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гербарт И. Г. Общая педагогика, выведенная из цели воспитания / И. Г. Гербарт // Избр. пед. соч. : в 2 т. – Т. 1. – М., 1940. – 292 с.
2. Гончарова О. В. Коменський Я. А. Про шкільну дисципліну / О. В. Гончарова // Засоби навчальної та науково-дослідницької роботи : зб. наук. пр. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2008. – Вип. 28. – С. 20–24.
3. Зайченко І. В. Коменський Я. А. Про мету і завдання виховання / І. В. Зайченко // Педагогічний альманах. – 2012. – Випуск 14. – С. 287–294.
4. Коменский Я. А. Великая дидактика / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения : [в 2-х т.]. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982. – С. 242–477.
5. Коменский Я. А. Законы хорошо организованной школы / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения : [в 2-х т.]. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 133–164.
6. Коменский Я. А. Материнская школа / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения : [в 2-х т.]. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982. – С. 201–241.
7. Коменский Я. А. Пансофическая школа / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения : [в 2-х т.]. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 44–98.
8. Коменский Я. А. Правила поведения, собранные для юношества в 1653 году / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения : [в 2-х т.]. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 164–173.
9. Локк Д. Мысли о воспитании / Д. Локк // Соч. : в 3 т. – Т. 3. – М., 1988. – 669 с.
10. Щоголева І. А. Проблема формування свідомої дисципліни в спадщині Я. Коменського / І. А. Щоголева // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр / Класич. приват. ун-т [голова ради Монаєнко А. О. ; редкол.: Сущенко Т. І. (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : [б. в.], 2011. – Вип. 15 (68). – С. 40–43.